

*старший викладач кафедри
журналістики та інформаційних
технологій
Миколаївського міжрегіонального
інституту розвитку людини
ВНЗ «Університет «Україна»*

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Мемуарна література як носій історичної свідомості суспільства та самосвідомості окремої людини є важливим джерелом історичного пізнання, що набуває особливого значення в перехідні епохи, коли виникає необхідність пов'язати осмислений досвід минулого з назрілими проблемами сьогодення. Спостерігається зростання загальної зацікавленості пам'ятками мемуарного характеру й на сучасному етапі. Зокрема, наш час позначився пошквдженням видавничої діяльності у галузі мемуаристики, збільшенням кількості відповідних наукових розробок, які зосередилися на дослідженні мемуарної спадщини ХVIII – ХІХ ст.

Окремим етапам еволюційного розвитку українського спогадового письма присвячено наукові праці Т. Гажі, О. Галича, І. Данильченко, О. Дацюка, Р. Карасті, Н. Колошук, М. Корпанюка, Г. Маслюченко, В. Пустовіт, С. Сіверської, О. Скнаріної, М. Федунь. Розгляду жанрової теорії української мемуарно-автобіографічної прози присвячено наукові праці Н. Бернадської, Ф. Білецького, Т. Бовсунівської, О. Болдиревої, О. Бровко, М. Васьківа, Т. Гавриліва, О. Галича, Ф. Гаспаріні, Д. Затонського, Л. Караєвої, Н. Копистянської, Ф. Лежена, Д. Лихачова, М. Ткачука, Т. Черкашиної тощо.

Мета нашої розвідки – дослідити специфіку жанрово-стильових особливостей мемуарної прози початку ХІХ століття.

Загальне визначення мемуаристики практично не викликає розбіжностей. «Мемуари – записки про минулі події, зроблені сучасником або учасником цих подій» [6, с. 297]. «Мемуари – записки людей про події минулого, які вони спостерігали або в яких брали участь» [5, с. 251]. «Мемуари – літературний твір, який оповідає в формі записок від імені автора про минулі події, учасником або свідком яких він був» [10, с. 216]. Як бачимо, літературознавче тлумачення цього поняття практично збігається з повсякденним уявленням про нього.

Жанр – це літературознавча категорія, яка сама по собі завжди має потенціал руху і сталості. Найбільш точне визначення цієї категорії дав літературознавець В. Кожинов, говорячи, що жанр створює «цілісну систему особливостей сюжету, композиції, художнього мовлення, ритму оповіді» [4, с. 914].

Категорія «жанр» розкриває ідейно-художній зміст твору – треба лише підходити до неї динамічно, з урахуванням того художнього методу, який панував у літературі досліджуваного періоду. Погоджуємося із Д. Затонським, який відзначає, що «бажаючи досягнути конкретну змістовність конкретного жанру, його слід поставити в історичний контекст...; і це завжди буде контекст літературного напрямку. Але існує інша сторона напрямку, жанр здатен по-справжньому виявити як свою динамічність, свою мінливість, так і певну свою консервативну постійність, що прямує за ним, подібно хвосту комети» [3, с. 9].

Художньо-документальна література має у своєму розпорядженні розгалужену систему жанрів і жанрових різновидів: історичний, біографічний, мемуарний, автобіографічний, епістолярний; щоденники, записні книжки, подорожі, літературна публіцистика. Кожне з них має свій об'єкт дослідження, власні принципи реалізації творчого задуму. Специфіка кожного жанру і його різновидів проявляється не тільки у самостійному існуванні, але й у взаємодії із суміжними жанровими сполученнями. Як справедливо вказує Г. Поспелов, «вивчення лише окремих жанрів, поза спробою створити їхню систему <...> не може привести до позитивних результатів. Без зіставлення одних жанрів з іншими важко з'ясувати особливість кожного з них» [7, с. 154]. Сутність мемуарів наочно виявляється у порівнянні їх з жанровою парадигмою художньої документалістики. Основні ознаки жанру сформувалися у процесі побутування його в історії літератури й показують незалежно від історичних умов, особливостей літературного розвитку, авторської індивідуальності ті його параметри, які залишаються незмінними.

Поняття жанрової специфіки мемуаристики об'єднує у собі різні за жанром та ступенем художності твори. Їх можна розмежовувати на художні й нехудожні мемуари, між якими немає і не може бути жорстких кордонів. До нехудожніх мемуарів відносять спогади непрофесійних авторів: військових, громадських діячів, дипломатів. Як зразок у цьому разі можна назвати спогади Іллі та Єгора Тимківських, Олекси Мартоса, Григорія Винського, Михайла Антоновського, Андрія Стороженка тощо. Нерідко буває, що і неписьменницькі мемуари мають елементи художності (подорожні записки Василя Тимківського). Все залежить від таланту і естетичних можливостей мемуариста. Але незалежно від стилю написання мемуарів, коли «свідчення мемуаристів розходяться, це не завжди нам вважати мемуари документальним родом літератури», – вважає Л. Гінзбург і додає: «Фактична точність не є обов'язковою ознакою документальних жанрів, як суцільний вимисел не є структурною ознакою роману» [2, с. 10–11]. «Спогади – галузь, де документалізм на однакових підставах залишається у сфері художньої творчості і покидає її», – наголошували І. Янська та В. Кардін [11, с. 373].

Мемуарна проза – широка галузь документалістики, тому чітко уявити її межі, а значить, і сформулювати визначення, враховуючи рухомість жанрових кордонів, досить нелегко. Однією із найважливіших ознак мемуаристики О. Галич виділяє суб’єктивне осмислення певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене із залученням справжніх документів свого часу, глибоким співставленням власного духовного досвіду автора, його особисті уявлення про себе та історичний процес; про людей, з якими він зустрічався, спілкувався, разом працював, жив, творив [1, с. 38].

Суб’єктивність дає змогу створити неповторний образний світ, який залежить від того, на якому рівні (від першої чи третьої особи) ведеться оповідь, чи є у тексті справжні документи, чи замість них присутні посилання на конкретних осіб, яких знав мемуарист. Суб’єктивність розкриває, насамперед, особистість автора спогадів, його світогляд, особливо політичні та естетичні погляди; суб’єктивність надає можливість побачити концепцію певного історичного періоду у подіях і людях очима письменника.

Спогади завжди звернені в минуле. Автор може писати лише про події та людей, які відійшли в історію. Для спогадів завжди потрібна дистанція у часі. Її величина не має практичного значення: десять чи тридцять років... Основне, щоб дистанція у часі співставлялася з одним людським життям, а автор був учасником і свідком подій, про які він хоче розповісти читачеві, і щоб усі вони відбувалися у минулому.

Мемуарам притаманна документальність. Будь-який художній образ мемуарної прози є документальним, а значить – достовірним, правдивим і водночас суб’єктивним. Будучи документальним, він одночасно створюється за законами художньої літератури, із застосуванням законів типізації, художнього домислу та вимислу. Документальність як жанрова особистість мемуарної прози багато чого висвітлює в її природі, але сама вона не може бути визначальною для жанрового вищленування мемуарного твору.

Найважливішим жанровим параметром мемуарної прози є її концептуальність. Якщо такої немає, то немає й жанру. Концептуальність – це образне втілення автором у своєму творі певного погляду на дійсність. Кожен із авторів мемуарів має власну концепцію навколишньої дійсності, котру він реалізує у своїх спогадах шляхом композиційного розміщення матеріалу, добору і розстановки фактів, їх естетичного освоєння.

Ретроспективність мемуарної прози трохи інакша, ніж у прозі історичній, біографічній тощо. Спрямованість у минуле, усвідомлена як історично значима, не безмежна у часі, але обмежена терміном людського життя, охоплює його різні пласти: більш-менш віддаленого минулого, перехід до сучасності, що відповідно до історичної свідомості автора служить засобом кореляції минулого [8, с. 64].

Орієнтація на передачу пам’яті про те, що було; пам’яті, обґрунтованої власним життєвим досвідом, перетворює мемуаристику на потужний засіб впливу і на свідомість, і на емоції читача. Меморіальність мемуарів споконвічно має двояку спрямованість: зовнішню (передбачуваного читача) і внутрішню, що відбиває прагнення автора впорядкувати та осмислити відомі йому події.

Особистісна основа в мемуаристиці проявляється прямо й опосередковано, тобто охоплює всі рівні твору: від сюжету, що включає автора-оповідача у число дійових осіб, до системи прийомів, що становлять авторову концепцію зображуваного. Мемуари – автобіографічні, але лише на тому рівні, котрий необхідний для поглибленого розуміння історично значимої проблематики твору. Вона служить об’єднуючим фактором у мемуарах, визначає їхню концептуальну цілісність.

Документальність – основа жанру, орієнтованого на відбиття справжнього, колишнього, того, що підтверджується документами й свідченнями очевидців. Як і інші ретроспективні жанри, мемуаристика використовує доступні їй документи часу. Меморіальна проза, мемуари спираються на живі авторові свідчення, які набувають статусу своєрідного документа. Діапазон використовуваних документів у мемуарах надзвичайно широкий – від офіційних, історичних до особистих (щоденники, записки, листи).

Жанрові ознаки мемуарів накопичувалися, викристалізовувалися протягом усього часу свого існування. Корпус мемуарної прози, що склався до сьогодні, дає можливість говорити про стійку тенденцію до художньої інтерпретації реальності. Це може бути основною властивістю мемуаристики [9, с. 29].

Прояв художньої основи у мемуарній прозі – різноманітний. Вона виявляється у творчому перетворенні факту, у сюжетній організації матеріалу, в образному ладі твору, в белетризації тексту або його окремих фрагментів, в індивідуальному стилі оповіді.

Під час розвитку мемуарного сюжету проявляються образи мемуарних героїв. Реальні люди, перенесені пам’яттю письменника на сторінки твору, не втрачаючи властивих їм якостей, зберігаючи риси своєї життєвої поведінки, перетворюються на персонажів, які діють у запропонованих життєвих обставинах.

Багатство творчих можливостей мемуарної прози проявляється не тільки за рахунок конкретних засобів літературного втілення змісту, але також і внаслідок властивого їй розмаїття видових і жанрових модифікацій. Межі мемуаристики не обмежуються тільки документальними оповіданнями про минуле, бо до неї відносяться твори, що синтезують реальність із художнім оповіданням на грані вимислу. Все це розширює діапазон дії мемуарної літератури. Документальні мемуари є цінним історичним джерелом, що знаходить собі застосування у різних галузях гуманітарних знань. Художньо-документальний варіант мемуаристики стає помітним явищем літературного процесу, що особливо очевидно у першій половині XIX ст., коли збільшується потік мемуарних творів, активно випробовуються нові форми мемуарного оповідання. Активний розвиток мемуаристики усталює позиції мемуарності як прийому словесної творчості.

Звертає на себе увагу, що реалізм і правдивість документа зберігає свої позиції зокрема й тому, що синтезує переваги достовірної інформації й відшліфовані часом прийоми її відтворення. Потреба людства у правдивій

інформації стала однією з необхідних цінностей нашої цивілізації і художньо-документальна література успішно відповідає цій потребі, зокрема, висуваючи на провідну роль і жанр мемуарів.

Мемуарно-автобіографічна проза початку XIX століття позначена зміною ідейно-художніх пріоритетів оповіді, панівними стали пропагування ідеї громадського служіння своєму народові, народницького, українофільського характеру творів, уваги до професійних і творчих здобутків авторів тощо.

Натепер жанрова специфіка мемуарів не до кінця вивчена, існує проблема комплексного аналізу української мемуарно-автобіографічної прози, її жанрової парадигми й структурної організації.

Література:

1. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи. Луганськ: «Знання», 2001. 244 с.
2. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. Л.: Советский писатель, 1977. 463 с.
3. Затонский Д.В. Художественные ориентиры XX века. М.: Советский писатель, 1988. 416 с.
4. Кожин В.В. Жанр. Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. Т. 2. Гаврилюк – Зюльфиргар Ширвани / Гл. ред. А.А. Сурков. М.: Сов. энциклопедия, 1964. С. 914–917.
5. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. К.: Академія, 1997. 752 с.
6. Бибик С.П., Сюта Г.М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання / За ред. С.А. Єрмоленко. Харків: Фоліо, 2006. 623 с.
7. Поспелов Г. Проблемы исторического развития М.: Наука, 1972. 272 с.
8. Симонова Т.Г. Мемуарная проза русских писателей XX века: поэтика и типология жанра. Гродно: ГрГУ, 2002. 119 с.
9. Черкашина Т.Ю. Українська мемуарно-автобіографічна проза XX ст.: жанрова, структурна та ідейно-художня еволюція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук; спеціальність 10.01.01. «Українська література». Київ, 2015. 40 с.
10. Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон / Ред. кол.: В.В. Журавлева, В.М. Карева и др. М.: Сов. Энциклопедия. Т. 1, 1991. С. 376; Т. 2, 1993. С. 357; Т. 65, 1901. С. 183–184.
11. Янская И., Кардин В. Пределы достоверности: Очерки документальной литературы. М.: Советский писатель, 1986. 432 с.

Анотація

С. КАНДЮК-ЛЕБЕДЬ. ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються традиційні та нові підходи до вивчення теорії жанру взагалі та жанрових особливостей мемуарної літератури зокрема. Розглядаються загальні ознаки мемуарних жанрів, серед яких основними є документальність, пам'ять, ретроспекція, концептуальність, художність, що мають рухомі межі, і внаслідок їх зближення або віддалення мемуарні жанри отримують свою специфіку.

Ключові слова: мемуаристика, жанрова форма, документальність, мемуарна література, ретроспекція, концептуальність, художність.

Аннотация

С. КАНДЮК-ЛЕБЕДЬ. ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ МЕМУАРНОЙ ПРОЗЫ НАЧАЛА XIX ВЕКА

В статье рассматриваются традиционные и новые подходы к изучению теории жанра в общем и жанровых особенностей мемуарной литературы в частности. Рассматриваются общие признаки мемуарных жанров, среди которых на первый план выступают документальность, память, ретроспекция, художественность. Эти признаки имеют подвижные границы и в зависимости от частотности их использования мемуарные жанры получают свою специфику.

Ключевые слова: мемуаристика, жанровая форма, документальность, мемуарная литература, ретроспекция, концептуальность, художественность.

Summary

S. KANDIUK-LEBED. GENRE FEATURES OF THE UKRAINIAN MEMOIRS PROSE OF THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY

The paper deals with traditional and new approaches to the study of the theory of genre in general and genre features of memoirs literary in particular. The general features of the memoirs genre are studied. Among them, the main areas are documentation, memory, retrospection, conceptuality, artistry. They have variable frames, as a result of their converging or diverging memoirs genres are getting their specifics.

Key words: memoir, genre form, documenting, memoirs literature, retrospection, conceptuality, artistry.